

Mátay Mónika

Historiográfiai viták a testamentumról

A testamentum kétarcú történeti forrás. Számtalan olyan információt hordoz, amely alkalmassá teszi a kvantitatív elemzésre. Ez felkeltette azoknak a kutatóknak a kíváncsiságát, akik a végrendelezők döntéseinek „megszámlálásából” mentalitástörténeti következtetéseket próbáltak levonni: a végintézkedéseket tömegesen előforduló attitűdök lenyomatainak tekintették. Az ő számukra tehát az a tény, hogy a testamentum nagy számban fennmaradt és természeténél fogva egységesített nyelvi paneleket és adatokat (is) tartalmazó forrás, biztosította a statisztikai vizsgálat feltételeit. Ugyanakkor a végakarát úgy is olvasható, mint az élettörténet narratívája. A végső számadás lehetőséget ad az örökhatáron az összegzésre, személyes kapcsolatai értékelésére, sikereinek és kudarcainak elbeszélésére, és a vagyonára vonatkozó döntéseinek indoklására. Mindehhez azt is hozzá kell tennünk, hogy a testamentum csupán szándéknyilatkozat, amely csak akkor értelmezhető, ha a lehető legtöbb információt feltárjuk az előzményekről és a következményekről, azaz alapos mikrotörténeti esettanulmányt készítünk. Az alábbiakban arra keressük a választ, hogy milyen eredményekre vezethet a két megközelítés.

TÖRTÉNETÍRÓI DIVAT: KVANTITATÍV VÉGRENDELET-ELEMZÉSEK

A testamentumok forrásértékét már a 19. században felismerték a történészek. Angol, francia és olasz nyelvterületen, továbbá Közép-Európában egyaránt megindult a végrendeletek széleskörű forráskiadása. Ugyanakkor a válogatás meglehetősen selektív volt. A korabeli történetírás szemléletének megfelelően, természetesen a „nagyok” álltak az érdeklődés fókuszában: elsősorban államférfiak, arisztokraták, nemesek, a városi gyűjteményekből pedig polgármesterek, patríciusok utolsó rendelkezéseit publikálták.

A forrásközlésekkel egy időben került sor a végrendeletek tudományos feldolgozására is. Elsőként a jogtörténészek figyeltek fel a testamentumokra, a 20. század első évtizedeitől azonban megkezdődött a végakaratok társadalomtörténeti szempontú értékelése. A végintézkedést azóta is rendszeresen használják családrekonstrukciós elemzésekhez, várostörténeti monográfiákhoz, a társadalmi rétegződés és vagyonepítési stratégiák vizsgálatához, a vallással, a gyerekneveléssel, a házassággal kapcsolatos attitűdök feltérképezéséhez – hogy csak néhányat említsünk a számtalan alkalmazási lehetőség közül. Az 1960-as és ’70-es évektől kezdve a testamentumok kutatása új lendületet vett, amiben egyrészt meghatározó szerepet játszottak az ekkor már bőségesen rendelkezésre álló publikált források, másfelől pedig az, hogy az anyagi kultúra és a hétköznapi élet kérdéseivel foglalkozó társadalomtörténészek felismerték e forrástípus

„tömegességének” előnyeit. Az alábbiakban először néhány, szakmai körökben élénk érdeklődést és egyúttal parázs vitát kirobbantó kutatás eredményeit ismertetem.¹

Szisztematikus statisztikai testamentum-elemzésre először egy angol kutató, Wilbur Kitchener Jordan vállalkozott az 1950-es évek második felében. Jordan a végrendeletekből összegyűjtötte a kegyes adományokra vonatkozó adatokat: kutatásának célja az adakozási szokások időben és térben eltérő tendenciáinak feltérképezése volt.² Vizsgálódásainak eredményeit három terjedelmes monográfiában publikálta.³ Az angol fővárosban és tíz grófságban tanulmányozta a testálók adakozási szokásait az 1480 és 1660 között eltelt 160 évben. Arra a következtetésre jutott, hogy a végrendelezők „nagylelkűsége” korántsem volt az idő függvényében egyenletes. Míg a 16. században a végrendeleti hagyományok száma és értéke folyamatosan nőtt, a század végén ez a tendencia némiképp lelassult, de az 1610-es évektől új, a korábbinál jóval jelentősebb számú és értékű adományozásról tettek tanúbizonyságot az angol végrendelezők. Ráadásul nemcsak az adakozási hajlandóság nőtt meg, de az előnyben részesített intézmények is változtak: a 17. század első évtizedeiben a korábbi egyházi adakozást felváltotta a szegények támogatása és az oktatási célból tett hagyományozás. Jordan mindebből azt a kézenfekvőnek látszó tanulságot szűrte le, hogy az angol társadalomban korán, már a 17. században megindult egy spontán szekularizációs folyamat. A történész úgy vélte, hogy sikerült feltárnia egy különleges folyamatot, melynek során a középkori vallásos beállítódást felváltotta a világias gondolkodás.

Jordan kutatásait hevesen bírálták az angol történészek: módszertanilag és általános következtetései tekintetében egyaránt. Gazdaságtörténeti szempontból kifogásolták, hogy nem vette figyelembe az infláció hatását és azzal sem számolt, hogy a kiemelkedően magas adományok jelentősen befolyásolják a vizsgálati eredményeket.⁴ Ugyanakkor az a kérdés is felmerült, vajon a szegénygondozásra fordított jótékonyosság „szekulárisabbnak” tekinthető-e a vallási hagyománynál; mindkettőt a kegyes jámborság, tehát a középkorból „örökölt” keresztény magatartás inspirálta.⁵ Összességében azt mondhatjuk, hogy Jordan adatainak újraértékelése más tendenciákat mutatott, mint ahogyan azt ő eredetileg feltételezte. Egyik kritikusa végül kétségbe vonta: érdemes volt-e egyáltalán a feldolgozást elvégezni?⁶ A szokatlanul indulatos szakmai reakciót talán az váltotta ki, hogy a jótékonyosság kutatása kitérített területnek számított az elmúlt évtizedek angol történetírásában. A kutatók egy csoportja az angol szegénygondozást a kontinensről eltérő jellegzetességekkel ruházta fel, s a különbségeket a vallásra, a szegénységgel kapcsolatos eltérő protestáns és katolikus magatartásformákra vezette vissza.⁷ Mások ellenben amellet érveltek, hogy a vallási tényező elhanyagolható,

1 A vonatkozó német szakirodalom áttekintését lásd: Szende 2000: 38–40.

2 A testamentumokon kívül megpróbálta feltérképezni az adományozásról fennmaradt egyéb forrásokat is, de mint maga is elismeri, effajta adatokat csak szórványosan dokumentáltak (Jordan 1959: 24.).

3 Jordan 1959; Jordan 1960; Jordan 1961.

4 Jordan adatainak újraértékelése során kiderült, hogy a hagyományok értéke nem nőtt, hanem éppen ellenkezőleg, csökkent a vizsgált időszakban (Bittle-Lane 1976: 203–10.).

5 Slack 1988: 163.

6 Feingold 1979: 267.

7 Erről a nézetről lásd: Jordan 1959: 146–147, 151–154.

valójában az angol és franciaországi vagy itáliai szegénygondozásban sokkal több azonos vonás fedezhető fel, mint ahogyan ezt a kétpólusú modell érvényessége mellett kardoskodók gondolják.⁸ Jordan egyértelműen a különbségeket hangsúlyozta, arra az álláspontra helyezkedett, hogy az igen korán megszervezett angol szegénygondozási rendszer a Max Weber által kidolgozott „protestáns etika” egyik sajátos következménye volt.⁹ „[A] jótékony adományok jelentős növekedése, a korszak jótékonyági intézményeinek működése, és az embereket mozgató impulzusok erősen és mélyen gyökerestek a protestáns etikában, amely a 16. század vége előtt kiteljesedett.”¹⁰

Az angol társadalomtudós vizsgálataival rokon kutatásra az 1970-es években Franciaországban került sor. A francia történészek Jordanhoz hasonlóan a testamentumok segítségével nyomon követhető adakozási szokásokban bekövetkező változásokat vizsgálták.¹¹ Franciaországban a feldolgozás szempontjait három historiográfiai hagyomány határozta meg. Egyrészt befolyásolta a kutatási metódusok és célok kijelölését a statisztikai módszerek térhódítása a társadalomtörténészek körében. Másrészt hozzájárult az *Annales*-körhöz tartozó kutatók tevékenységét végigkísérő érzékenység a mentalitástörténeti kérdések iránt. Végül az is fontos szerepet játszott a végrendeletek iránti fokozott érdeklődésben, hogy a francia forradalom, illetve kulturális előzményeinek feltárása mindig is élénken foglalkoztatta a francia történétírókat. Így tehát azt mondhatjuk, hogy a testamentumokat elemző, ma már klasszikusnak számító monográfiák a korszak társadalomtörténet-írásának elterjedt hagyományait követték. Szerzőik kvantitatív módszerek alkalmazásával próbálták felrajzolni a végrendeletekből „kiolvasható” legfontosabb mentalitástörténeti tendenciákat annak érdekében, hogy az *ancien régime* Franciaországnak társadalmára vonatkozó kérdésekre találjanak választ.

A nemzetközi visszhangot kiváltó, kifejezetten a kvantitatív módszerekre építő vallástörténet jegyében született kutatás Michel Vovelle vállalkozása.¹² A vizsgálat módszertani szempontjait kétségtávol befolyásolta a korban népszerűvé váló szeriális megközelítés, amelyet a gazdaságtörténészek már az 1950-es években alkalmaztak. Az irányzat a társadalomtörténészek körében is lelkes követőkre talált, és az 1960-as évek végén már „kvantitatív forradalomról” beszéltek a szakemberek. Vovelle a statisztikai módszerek társadalomtörténeti alkalmazására *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle* (Barokk kegyesség és dekrisztianizáció a XVIII. századi Provence-ban) című munkájában tett kísérletet. Elemzésének elsődleges célja a vallási attitűdök, a halálhoz tapadó mentalitás megváltozásának hosszú időtartamú (*longue durée*) vizsgálata. A francia történész húszezer provençe-i végrendeletből vett kétezres mintán elsősorban a kegyes adományozás és a temetkezési szokások változásait dolgozta fel. Más történészekhez hasonlóan az ellenreformáció hatásának tulajdonította az 1680 és 1740 közötti időszak intenzív vallásos-kegyességi aktivitását. Úgy vélte, hogy

8 Slack 1988: 8.

9 Jordan 1959: 151–154 és 1961: 190–199.

10 Jordan 1959: 151.

11 Úgy tűnik, hogy a franciaországi kutatásban úttörőnek számító Michel Vovelle nem ismerte angol kollégája munkáit, művében legalábbis nem hivatkozik Jordanra és a bibliográfia sem tartalmazza Jordan monográfiáit.

12 Vovelle 1973.

a 17. század utolsó évtizedeiben és a 18. század első felében a bőkezű adományozás és a hivalkodóan pompás barokk temetési szertartások, a temetés helyének pontos meghatározása és a rítus menetének aprólékos leírása volt jellemző. A 18. század negyvenes éveitől a vallásos buzgóság enyhén csökkent, majd az 1760-as években a szakrális mentalitás radikálisan megváltozott, s a provenç-i társadalomban megkezdődött egy spontán szekularizációs folyamat. Különös figyelmet szentelt vidék és város, illetve az egyes társadalmi rétegek közötti különbségeknek. Azt találta, hogy a vallásosság legdrasztikusabb csökkenése ugyan a „mobil” és nyitott csoportokban, a városi nagykereskedők és az értelmiségiek körében volt a legszembetűnőbb, de az iparosok és a kereskedők között is tetten érhető jelenségről van szó.

Eredményei cáfolták azt a korábban elfogadott nézetet, mely szerint a francia társadalomban lezajlott szekularizációs folyamat a forradalmárok agresszív vallás- és egyházellenes propagandájának, tehát egy felülről a társadalomra erőszakolt politikának a következménye volt. Tézise szerint a provenç-i laicizálódás egy jóval korábbi, ugyanakkor a politikai–állami intervenciótól független, spontán és autonóm kulturális–társadalmi folyamat eredményének tekinthető. A vallásos hiedelmekben és az ezeket kifejező temetési szertartásokban, adományozásban tapasztalható változások tehát a felvilágosodás eszméinek az elit kultúrától független terjedését bizonyították.

Vovelle egyértelműen elkötelezte magát a kvantitatív megközelítés mellett, munkája a számok bűvöletében, egyfajta statisztikai narkózisban született. Maximálisan kihasználta és időnként szellemesen alkalmazta a homogén forrástípus, a látszólag könnyedén rögzíthető adatok által felkínált lehetőségeket. A vallásosságot, a vallásos érzékenységet olyan változókkal mérte, mint például a testamentumokban előírt, a végrendelező lelki üdvéért rendelt misék vagy a védőszentekre tett utalások száma, és a temetéseken felhasznált gyertyák súlya. A francia történetírásban a *dekriztianizáció* statisztikai leírásának volt hagyománya, hiszen Gabriel Le Bras és a köréje csoportosuló történészek már az 1930-as években kísérleteztek ezzel a megközelítéssel.¹³ A szeriális módszerek mentalitás-történeti alkalmazásának egyik első példája Lucien Febvre egy 1941-ben az *Annales*-ban publikált cikke, amelyben inventáriumok alapján próbált nyomon követni bizonyos attitűdváltozásokat.¹⁴ Mégis Vovelle fenti vizsgálata buzdított arra egyes történészeket, hogy a kvantitatív módszereket testamentumok elemzésekor is alkalmazzák. Pierre Chaunu párizsi végrendeletek kvantitatív feldolgozása során a Vovelle-hez hasonló előfeltevésekből kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a 17. század folyamán a párizsiak nagyobb értékben és nagyobb gyakorisággal áldoztak kegyes célokra végakarataikban, mint korábban. Chaunu ezt a növekedést egyértelműen a katolikus reformáció térhódításának tulajdonította. Ugyanakkor a század végén bekövetkezett erőteljes visszaesést azzal magyarázta, hogy a francia fővárosban a spontán szekularizáció majdnem egy évszázaddal megelőzte a forradalmat.¹⁵ Jacques Chiffolleau pedig – hasonló metodológiai eljárással –

13 Gabriel Le Bras katolikus papként a strasbourgi egyetem tanára volt. Az általa alapított körhöz tartozó, többnyire szintén katolikus egyháziakból álló történészek az *Annales* módszerek alkalmazásával próbálták a 17–18. századi franciaországi dekriztianizáció okait feltárni. Lásd Le Bras 1955–56.

14 Febvre 1973.

15 Chaunu 1978.

a középkori Avignon társadalmának mentalitástörténeti mozgásait próbálta rögzíteni.¹⁶ Azt is mondhatjuk, hogy a végakaratokból történő „extenzív” adatkitermelés szinte divattá vált, s természetesen az Egyesült Államokban élő kutatók is hódoltak az irányzatnak.

A testamentumokat kvantifikáló amerikai történészek munkái közül az egyik legismertebb Steven Epstein monográfiája.¹⁷ Epstein 1984-ben publikálta *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150–1250* (Végrendelet és vagyon a középkori Genovában, 1150–1250) című művét, amelyben 632 genovai testamentum feldolgozásával próbálta az itáliai városi élet portróját – de legalábbis annak egy szegmensét – felvázolni. Aból indult ki, hogy az utolsó rendelkezés minden más forrásnál jobban tükrözi a középkori polgárok gondolkodásmódját, döntéseinek hátterét és értékrendjét, hiszen a testálók között a városi társadalom viszonylag széles rétege szerepel. A végrendeletet jog- és társadalomtörténeti kontextusba ágyazva, feltérképezte a testamentumok alapján rekonstruálható családi, rokon, baráti és egyéb társadalmi kapcsolatokat. Ugyanakkor figyelmet fordított a kegyes adományozás szokásaira, megvizsgálta, hogy milyen arányban részesültek különböző csoportok – árvák, szegények, özvegyek és betegek –, illetve az egyes intézmények a végrendeleti jótékonykodásból.

Más kutatókkal ellentétben, Epstein a kvantitatív módszereket nem állította a mentalitástörténeti kutatás szolgálatába. Inkább a genovai városi társadalom keresztmetszetéről készített elemzést, de időben zajló, hosszú távú mentális változások felderítésére nem vállalkozott. Epsteinnel szemben a francia tradíció elszánt követője Samuel K. Cohn. A szeriális történetírói „aranykor” után majdnem egy évtizeddel két vaskos munkát is szentelt a kvantitatív testamentum-elemzésnek.¹⁸ *Death and Property in Siena, 1205–1800. Strategies for the Afterlife* (Halál és vagyon Sienában 1205 és 1800 között. Túlvilági életstratégiák) című művében 13–18. századi sienai végrendeleteket dolgozott fel statisztikai módszerekkel, s ilyen módon próbált mentalitástörténeti változások nyomára lelni. Cohn szorososan Vovelle nyomdokain haladt. Célja annak feltárása volt, hogy pontosan mikor, hogyan és milyen változások következtek be az általa vizsgált 600 esztendőben a sienaiak adakozási szokásaiban. Tézise szerint a 14. század végéig a testálókat egyfajta aszketikus önmegtagadás, a túlvilági életre való felkészülés igénye motiválta végső döntéseikben. A halál kapujában a sienai polgárok végre megértették a kolduló barátok üzenetét, az evilági célok és örömek megtagadásának imperatívuszát, s bűneik felett érzett lelkiismeretfurdalásuktól és megtisztulási vágyuktól vezérelve fogalmazták meg végakarataikat. Számos intézménynek, „Jézus szegényeinek”, egyházi szervezeteknek, kolduló rendeknek, kórházaknak, világi vallásos csoportoknak adakoztak – minden különösebb megkötés nélkül. A kegyes legátumok azonban aprók, csekély értékűek voltak.

Cohn szerint az első mentalitástörténeti földcsuszamlás a pestishez (pontosabban a járvány 1363-as második megjelenéséhez) köthető. A sienaiak a betegség pusztításának hatására szembesültek a földi élet törékenységgel és kiszolgáltatottságával. Ez radikálisan átformálta életről és halálról vallott nézeteiket, s ezeket a változásokat tükrö-

¹⁶ Chiffolleau 1980.

¹⁷ Epstein 1984.

¹⁸ Cohn 1988 és uő. 1992.

zik a végrendeletek. A testálók számára a korábbinál jóval fontosabbá vált a „halál utáni élet” megtervezése: nagyobb hangsúlyt fektettek annak előírására, hogyan sáfárkodjanak az örökösök a rájuk hagyott javakkal. A végrendelkező a 14. század végétől különböző feltételekhez, helyes viselkedéshez, életkorhoz, életformához kötötte az örökséget, s arra próbálta kényszeríteni utódait, hogy ápolják a családi vagyont és hírnevet. Az 1363-as esztendő az adományozási szokásokat is átformálta. Ettől kezdve a testálók „racionálisabban” intézkedtek, az elaprózott juttatások helyett világosan definiált céllal ajándékoztak, és pontosan megjelölték a kiválasztott intézményeket és személyeket. Kevesebb rászorulórol, de hatékonyabban, jelentősebb anyagi támogatással próbáltak gondoskodni.

A *Cinquecento* tendenciái erősödnek fel a Cohn által kijelölt harmadik időszakban, a 16. században. Cohn értelmezésében ez az „önzés”, az individuális szempontok érvényesítésének kora. Az adományok száma és értéke radikálisan csökkent, de ennek a változásnak hátterében nem a Burckhardt által leírt szabadgondolkodó, reneszánsz ember állt. Sokkal inkább arról volt szó, hogy a *családi ethosz* lett a legfőbb érték, a testálók döntését elsősorban a családon belüli örökítés, a családi dicsőség ápolása, a vagyon megőrzése és gyarapítása befolyásolta. Részletekbe menő instrukciók alapján kellett megépíteni és gondozni a családi oltárokat, kápolnákat és kriptákat. A végrendelkezők több generáció számára előírták, milyen vagyonépítési stratégiákat alkalmazzanak, mit adhatnak el, s milyen javakat kell megtartaniuk. Ugyanakkor jól meghatározott indokok alapján osztották el az örökséget: jutalmaztak és büntettek a testamentumokban.

Az ellenreformáció kulturális hatását bizonyítja az a vallási mozgalom, amely a 17. században bontakozott ki. A középkori intézményeket támogató adományok folyamatos hanyatlása mellett újfajta társulások, laikus vallási szervezetek, temetkezési és jótékonyági egyesületek felemelkedését figyelhetjük meg. Egyes végrendelkezők ezernél is több halotti mise celebrálását rendelték el, de intézkedtek a szentségeket szolgáltatók személyéről, előírták a temetési szertartás pontos menetét, sőt említést tettek kegytárgyakról, vallási témájú művészeti alkotásokról is. Röviden szólva, a testvilági kultuszát ismét felváltotta a lélekről való gondoskodás igénye.

Végül a 18. század közepétől visszafordíthatatlan szekularizációról tanúskodnak a végrendeletek. A felvilágosodás századában a kegyes adományok száma és értéke drasztikusan csökkent; amint Cohn mondja, az „evilági gondolkodás” rányomta bélyegét az örökhagyók döntésére. Olyan gyakorlati szempontok kerültek előtérbe, mint az életben maradó családtagokról, szolgákról való gondoskodás, megélhetésük biztosítása, a gyermekek neveltetése és a háztartás ügyeinek megnyugtató rendezése.

Cohn, első monográfiájának befejezése után, *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy* (Az emlékezés kultusza és a fekete halál. Hat reneszánsz város Közép-Itáliában) címmel 1992-ben publikált elemzésében kitégította vizsgálódásának fókuszát. Míg korábbi elemzését Sienára korlátozta, ebben a könyvében öt további itáliai város, Pisa, Firenze, Arezzo, Perugia és Assisi testamentális eljárásait dolgozta fel, ugyanakkor az időhatárokat a fenti 600 évvel szemben a 13–15.

századra szűkítette.¹⁹ Mintegy 3400 végrendelet áttanulmányozása után arra a következtetésre jutott, hogy a vizsgált városokban két, időben és térben jól elkülöníthető végrendekezési típus alakult ki. A hat várost a két stílus jegyében két csoportba osztotta. Úgy vélte, hogy az első csoportba tartozó városok polgárainak adakozási, rendelkezési szokásai fémjelezték azt az önmegtagadó, középkorisan aszketikus és a spirituális üdvözülést szem előtt tartó jámborságot, amely a 14. század közepéig a sienai végrendelezők döntéseit is meghatározta: elaprózott adományok, sok intézménynek rendelt juttatás, feltétel nélküli adakozás. A második csoportba tartozó testálók ezzel szemben jóval tudatosabban adakoztak: meghatározott alapítványokra, pontosan megjelölt célokra költötték a pénzüket. „Aszketikus társaikhoz” képest több figyelmet fordítottak földi javaik megőrzésére, emlékeztük fenntartására és ápolására. Némiképp leegyszerűsítve, Cohn nem tett mást, mint a Sienában azonosított viselkedési minták közül az „önfeláldozó aszketikus” és a „reneszánsz individualistát” kivetítette egy földrajzilag nagyobb területre. Meggyőződése, hogy a végrendeletek elemzése kapcsán egy sajátos „reneszánsz pszichológia”, vagy másképpen, „reneszánsz mentalitás” nyomára lett.

Hogyan vélekedjünk a végrendelet-elemzések fenti módszereiről és eredményeiről? Támpontul szolgálhat néhány kritikus észrevétel, amelyeket éppen az általunk ismertett munkák alapos végiggondolása és a kvantitatív módszer továbbfejlesztése inspirált. Philip Hoffman 600, 16–18. századi lyoni testamentum feldolgozásakor arra a következtetésre jutott, hogy Vovelle és Chaunu statisztikai eljárásának legfőbb fogyatékosága: az adakozási tendenciák leírásakor nem próbálták mérni a független háttérváltozók hatását, amit az általuk használt eljárásokkal egyébként nem is lehetett volna.²⁰ Vizsgálatukból tehát nem derült ki az, hogy a végrendelező vagyona, műveltsége, neme, kora és kiskorú, de legalábbis nem házas gyermekeinek száma hogyan befolyásolta a kegyes adakozást. Azt is jeleznie kell a kutatónak, vajon „mintája” mennyire tekinthető reprezentatívnak, azaz az általa elemzett végakaratokból nyert eredmények mennyiben érvényesek a teljes városi vagy regionális közösségre. Továbbá azt a kérdést is fel kell vetni, hogy ha a mintában szereplő testamentumokban változást regisztrál a történész, az valós mentalitásbeli fordulatot jelez, vagy csak a minta összetételének megváltozására utal. Hoffman egyértelműen támogatja a testamentumok további kvantitatív vizsgálatát. Mint állítja, szakmai körökben elterjedt nézet, hogy a kegyes adományok a vallásos attitűdök kiváló indexei, amelyek segítségével egy „mindaddig néma népesség legmélyebb meggyőződését és hiedelmeit” ismerhetjük meg.²¹ „Egy olyan társadalomban, amelyben a szakrális áthatotta a hétköznapi életet és a hitről folytatott viták háborúkat robbantottak ki, a végrendeletek által felkínált lehetőség igen izgalmas [...] a testamentumok a jövőben, minden kétséget kizáróan, aránybányái lesznek az *ancien régime* társadalomtörténeti kutatásainak.”²² A történész tehát nagy lehetőségeket lát a további kvantitatív munkálkodásban, de arra figyelmezteti kollégáit, hogy az általuk

19 Így pontosan azt az utat járta, amit Cohn fenti művéről írott recenziójában Thomas Kuehn javasolt. Kuehn szerint a sienai mentalitástörténeti eredmények „tesztelése” érdekében más itáliai városokat is érdemes volna bevonni a vizsgálatba (Kuehn 1991: 625).

20 Hoffman 1984a és szintén lásd a módszertani tanulmányt uő. 1984b.

21 Hoffman 1984b: 814.

22 Hoffman 1984b: 814–815.

használt elavult módszereket időszerű felcserélni egy érzékenyebb, a független változók kiszűrésére alkalmas eljárással. Megoldásként az ún. tobit analízist, azaz a regresszió-elemzés egy változatát ajánlja, mely művelet az 1970–80-as években a szociológusok körében is népszerű volt.

Hoffman-nal szemben az itáliai testamentumok neves szakértője, Martin Bertram jóval borúlátóbb; szkeptikus és kritikus hangvételű recenziójában a kvantitatív megközelítés további buktatóira hívta fel a figyelmet.²³ Bertram szerint a végintézkedések mechanikus kódolása egyszerűnek és vonzónak tűnhet, de számos hibalehetőséget hordoz. Hiszen mihez kezd a lelkesen kódoló kutató, ha a végrendelező nem egy meghatározott személynek, hanem csak általánosan megfogalmazva, például a város „bármely lelkészének”, valamely monostor vagy rend „egyik tagjának” adományoz bizonyos összeget? Hogyan vegyük fel adatbázisunkba az olyan rendelést, amelyet az örök-hagyó két apácának juttat „életük végéig”? Óhatatlan, hogy az ilyen esetekben bizonyos „nagyvonalúsággal” kénytelen eljárni az adatrögzítő, ami a későbbiekben súlyos pontatlanságok forrása.²⁴

Bertram kapcsán folytathatnánk a sort: mitévők legyünk, ha a végrendelet bizonyos feltételekhez köti az örökséget, például az örökös jó magaviseletéhez, a házastárs özvegyi státusának megőrzéséhez, jó terméshez, vagy éppen szorgalmas munkálkodáshoz, sikeres üzletvitelhez? Elvileg persze, ezek a feltételek mind kódolhatóak. Másik kérdés az, vajon hogyan lehet feldolgozni az adatbázist, ha egy-egy változó esetében több tucat értéket kell értelmeznünk. A szociológusok, ha túlságosan kicsi az egyes céllakban a változók száma, összevonják azokat annak érdekében, hogy a statisztikai elemzést elvégezhessék. Ezt persze a történészek is megtehetik, de az eljárás során számtalan problémával szembesülnek. Először is, a történeti adatbázisok a szociológiaiakhoz képest – az esetek többségében – jóval hiányosabbak, óhatatlanul sok „lyuk” tátong egy-egy történeti adatsoron. A testamentumokból nyert adatbázisok természetesen kiegészíthetőek. Születési és halálozási anyakönyvek, vagyonösszeírások, adóívek, polgárkönyvek, különféle tagnévsorok – hogy csak néhány lehetőséget említsünk – alapján valamelyest pótolhatóak a hiányzó információk. Ugyanakkor számításba kell venni, hogy az effajta vállalkozás olyan volumenű munkálatok esetében, mint a fent idézett példák, hosszadalmas és kiterjedt levéltári kutatást jelent. Nagyon könnyen elképzelhető, hogy a hiátusok feltöltése több időt vesz igénybe, mint a végrendeletek kvantifikálása, ami pedig jó eséllyel meghaladja egy történész teljesítő képességét. Másrészt, ha a történeti elemzésben összevonjuk a változókat, az súlyos torzításokhoz vezethet, amelyeket a kutatóknak minden egyes esetben külön-külön értelmezniük kell. Chaunu, Vovelle és Cohn munkáinak a legnagyobb hibája éppen az, hogy ezekre a statisztikai csapdákra egyáltalán nem hívták fel az olvasó figyelmét, nem reflektáltak a kvantitatív elemzés korlátozott érvényességére.

23 Bertram 1995. Saját tanulmánya az itáliai testamentumokról: uő. 1988.

24 A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk: Cohn műveinek megítélése nem volt egyöntetűen negatív. Dicsérő, további kvantitatív kutakodásra ösztönző bírálatok is napvilágot láttak. Lásd például: Banker 1990 és Ahl 1994.

A fenti hiányosság mellett komoly deficitnek tűnik az az elméleti igénytelenség és felszínesség, amely e munkákat, de különösen Cohn próbálkozásait jellemzi. A szerző nem vette a fáradságot, hogy olvasói tudomására hozza: mit is ért ő pontosan azon a sokat vitatott kifejezésen, amelyet „mentalitásnak” keresztelt el az utóbbi évtizedek történetírása. Ha ugyanis a többé-kevésbé elfogadott, rendi- vagy osztályhelyzettől független kollektív beállítódást, kollektív magatartásformát értjük alatta, vajon hogyan keverheti össze ezt a „spontán” megnyilvánulást politikai döntésekkel, törvényhozással, tehát valamilyen felső és külső hatással, amelyet sokkal inkább egy közösségre kényszerített viselkedési forma, mintsem valamely belső autonóm folyamatként írhatunk le. Cohn ugyanis mentalitásnak nevezi azt a közösségi reakciót, amelyet az 1575–76-os pápai küldött ténykedése – egyebek mellett a helyes vallásos viselkedés szankcionálása érdekében felállított inkvizíciós bíróság működése – váltott ki Sienában. Hasonló módon mentalitásnak tekinti azt a felvilágosult abszolutizmus szellemében fogant törvénykezést, amely korlátozta az egyháznak juttatott adományozást.²⁵ Eredményei kapcsán úgy vélte: sikerült megcáfolnia az *Annales* történészeinek a lassú, csak hosszú időszakokban mérhető attitűdváltozáshoz tapadó nézeteit. Szerinte a mentális folyamatok sokkal inkább gyors és drámai változások. Ez a felfedezés különösen indokoltá tette volna a változások természetének és körülményeinek alaposabb és körültekintő vizsgálatát. Célszerű lett volna elgondolkodni a „mentalitás”, „ideológia”, „törvény” és „politikai megfélemlítés” kifejezések pontos jelentésén, mert a műveiben található fogalmi káosz lehetetlenné teszi, hogy komolyan vegyük következtetéseit. Ugyanakkor, bár munkái megjelenésekor a kérdés már élénk vitákat váltott ki a történészek körében, nem reflektált arra: vajon mérhető-e a vallással kapcsolatos attitűd, s ha igen, hogyan?²⁶

25 Ideológia és mentalitás kapcsolatáról lásd például Michel Vovelle művét: Vovelle 1990.

26 A geertzi antropológiai módszereket konzekvensen alkalmazó amerikai történész, Robert Darnton kultúrtörténeti tanulmánygyűjteményének végén határozott és egyértelmű választ ad a kérdésre. Darnton nézetei a történeti antropológia és a mikroszintű elemzés manifesztumaként is felfoghatók. Vovelle tisztán statisztikai megközelítése ellen megfogalmazott legfőbb kifogása, hogy hiába ismerjük a végrendelkező lelki üdvéért elrendelt misék számát, vagy a temetésre szánt gyertyák súlyát, mindez mégsem fog abban segíteni, hogy jobban megértsük a kora újkori emberek vallásos érzületét. „The French attempt to measure attitudes by counting – counting masses for the dead, pictures of Purgatory, titles of books, speeches in academies, furniture in inventories, crimes in police records, invocations to the Virgin Mary in wills, and pounds of candle wax burned to patron saints in churches. The numbers can be fascinating, especially when they are compiled with the masterly hand of a Michel Vovelle or a Daniel Roche. But they are nothing more than symptoms produced by the historian himself, and they can be interpreted in wildly different ways. Vovelle sees dechristianization in the drop in the graphs of masses said for souls in Purgatory; Philippe Ariés sees a tendency toward a more inward and intense form of spirituality. To the secular left (Vovelle, Roche, Roger Chartier) the statistical curves generally indicate embourgeoisement of world view; to the religious right (Ariés, Chaunu, Bernard Plongeron) they reveal new patterns of family affection and charity. [...] Unlike the price series of economics, the vital statistics of demography, and the (more problematic) professional categories in social history, cultural objects are not manufactured by the historian but by the people he studies. They give off meaning. They need to be read, not counted.” (Darnton 1984: 251.) Darnton tehát nem állít kevesebbet, mint hogy a számokkal való bűvészkedés a különböző ideológiai háttérrel rendelkező történészeket preconcepcióik megerősítésére sarkallja.

A KVALITATÍV MEGKÖZELÍTÉS LEHETŐSÉGEI

Az imént idézett Martin Bertram bírálatában arra az álláspontra helyezkedett, hogy mivel az itáliai végrendeletek forrásfeltárása még nem történt meg, és középkori, kora újkori testamentumok ezreiről egyáltalán nem is tud a szakma, egyelőre felesleges összehasonlító, ambiciózus elemzésekre vállalkozni. Ennél sokkal fontosabb és hasznosabb a végakaratok publikálása, a szövegek értelmezése és jegyzetek készítése. A tanács háttérben persze nem csak a szisztematikus levéltári kutakodás szükségességének felismerése áll, hanem a testamentumokon végzett történeti statisztikai vizsgálatokkal szemben táplált ellenszenv, az ilyesfajta munka megkérdőjelezése: „Először is hangsúlyoznunk kell, hogy a végrendeletek tartalmának tömeges kvantifikációja korántsem annyira egyszerű feladat, mint amilyennek első látásra tűnik. Még akkor is, ha a testamentumok nagy számban állnak rendelkezésre, mint például a középkori Itália esetében, minden egyes darab – természeténél fogva – egyedi és komplex dokumentum, amelynek tartalmát nem lehet olyan könnyen statisztikai sémákban rögzíteni, mint a haszonbérleti szerződéseket vagy az adóíveket”.²⁷ Egységes adatok hiányában tehát értelmetlen, eleve elhibázott próbálkozás a kódolás, mert olyan nehézségekkel kell szembesülnie az erre a feladatra vállalkozó történésznek, hogy jobban teszi, ha bele sem kezd az effajta vizsgálatba.

Természetesen nem Bertram volt az egyetlen, aki felismerte a végakarat egyediségének jelentőségét, s azt, hogy a testamentumokat érdemes narratív forrásként kezelni. Ugyan ismereteim szerint az elmúlt évtizedekben jóval kevesebb kvalitatív vizsgálatra került sor, mint statisztikai elemzésre, de azért az előbbire is akad példa. Philip Gavitt a reneszánsz korabeli firenzei jótekönykodásról készített monográfiájában részletesen feldolgozta egy gazdag kereskedő, Francesco Datini végrendeletét.²⁸ Amint ez a szerző értelmezéséből kitűnik, Datini, az egyik legbőkezűbb firenzei adakozó, az *Ospedale degli Innocenti* gyerekkórház megalapítója, különös gonddal készítette el utolsó akaratát. Javainak elosztása csak az egyik célja volt. Emellett nagy hangsúlyt helyezett arra, hogy a gyermekekkel kapcsolatos, a jótekönyvség és az üdvözülés közötti összefüggésről vallott személyes nézeteinek és humanista meggyőződésének is hangot adjon. Gavitt célja teljesen nyilvánvaló: megpróbálta felfedni mindazon megfontolásokat és kételyeket, amelyek Datinit befolyásolták, amikor halálos ágyán végrendeletet készített. Azaz megpróbálta a jótekönyvség egyedi motivációit a lehető legteljesebben feltárni és értelmezni. Ez természetesen csak úgy volt lehetséges, hogy megvizsgálta Datini testálásának háttérét, a végakaratot az életút utolsó állomásának tekintette, és az előzmények alapos ismertetése és mérlegelése függvényében interpretálta. Gavitt abban a szerencsés helyzetben volt, hogy Datini életéről számtalan adat maradt fenn. A kereskedő kiterjedt levelezést folytatott, s végintézkedés is többször készített, ráadásul az egyes változatok tartalma ismert. Így lehetségessé vált a végső döntést megelőző fázisok nyomon követése. Végül arra is választ kapott a történész, hogy milyen irányelvet tartott szem előtt Datini, amikor vagyont felosztotta családtagjai, barátai és üzleti partnerei között, és milyen formában akarta megőrizni posztumusz emlékezetét.

²⁷ Bertram 1995: 368.

²⁸ Gavitt 1990: 33–59.

Az adakozás egyedi vizsgálata természetesen csak Gavitt módszerével lehetséges, a statisztikai elemzések a motivációk és vélemények ilyesfajta kifinomult értelmezésre nem adnak módot. Ez a felismerés vezérelte a kvantitatív irányzat egyik oszlopos képviselőjét, a fentebb többször is hivatkozott Samuel K. Cohnt is, aki helyesnek vélte a hat itáliai várossal készített monográfiájában egyes végrendeleteket külön is feldolgozni. A szerző a pisai Bonifacio Novello della Gherardesca és az arezzói Tarlato di Agnolo után visszamaradt végakarokat választotta ki, mint különösen fontos és részletes analízisre érdemes szövegeket.²⁹ A választás több szempontból is szerencsés. Mindkét testáló régi, neves család sarja volt, mindketten komoly közéleti és politikai szerepet játszottak városuk életében, ráadásul mindkét forrás kivételes gonddal készült; kifejezetten egyedi intézkedések, amelyeken nyoma sincs az egyébként a testamentumok esetében gyakori jegyzői sematizmusnak. A két dokumentum párhuzamos, összehasonlító értékelése tehát nagyon is indokolt és üdvözlendő célkitűzés. Cohn hasonló érdeklődés vezérelte, mint kollégáját, Philip Gavittot. Azt próbálta megérteni, hogy Bonifacio és Tarlato adakozási stratégiája hogyan jellemezhető, hogyan próbálták evilági emlékezetüket megőrizni az utókor számára, és milyen megfontolásokat vettek számba, amikor döntöttek jótékonyaságuk tárgyáról és a kiválasztott intézményekről, személyekről. Cohn elemzése azonban azzal a szándékkal készült, hogy statisztikai eredményeit egyedi szövegekkel is illusztrálja és alátámassza. Csupán ennek az előzetes feltevésnek tulajdonítható, hogy Bonifacio végintézkedésében következetesen és makacsul az „aszketikus”, Tarlatoéban az „individualista” típus megtestesülését látja annak ellenére, hogy adatai még a reneszánsz Itália történetét kevéssé ismerő, laikus olvasó számára is nyilvánvalóan ellentmondanak ennek az állításnak. Így persze az elemzés szinte értelmetlen, hiszen egyetlen célja a szerző prekonceptiójának igazolása, nem pedig egyedi forrásértelmezés.

A jótékonyaság motivációinak felderítésén túl természetesen számtalan egyéb okból érdemes a végintézkedés környezetét feltérképezni és a testamentum mellett egyéb források bevonásával esettanulmányt, mikrotörténeti elemzést készíteni. Tudjuk, hogy a törvényi örökítéshez képest a javak végrendeleti elosztása jóval kevésbé volt jellemző. A testálás inkább kivételes aktusnak, mintsem bevett gyakorlatnak tekinthető. Ez különösen áll Magyarországra, de még a gazdaságilag fejlett itáliai városállamok és a nyugat-európai városok esetében is igaz. Ezért kézenfekvőnek tűnik annak a kérdésnek a boncolgatása, vajon mi sarkallta a testálókat arra, hogy utolsó akaratukat írásban rögzítsék. Erre vonatkozóan időnként a végintézkedések is tartalmaznak információt, az persze másik kérdés, hogy az indoklások gyakran formalizáltak, sematikusak. Nem is beszélve arról, hogy sokszor nem érdemes készpénznek venni a végrendelező szavait, mert a dokumentum elkészítésének legfontosabb, vagy éppen a valódi okát jótékony homályban hagyja, és éppen azzal próbálja megelőzni a döntése nyomán keletkező esetleges viszálykodást, hogy valamilyen lényegtelen vagy valótlan szempontot hangsúlyoz. A motivációk ráadásul meglehetősen egyediek, azaz kevéssé kódolhatóak. Ha tehát arra vagyunk kíváncsiak, hogy

29 Cohn 1992: 112–117.

tulajdonképpen miért is került sor írásbeli végintézkedésre, a narratív elemzés feltétlenül közelebb visz a megoldáshoz, mint a statisztikai vizsgálat.

Akkor is érdemes elszánni magunkat a „léptékváltásra”, s egyedi forráselemzést végezni, ha a végrendelező személyes, családi, rokoni, vagy baráti kapcsolatrendszerét, esetleg üzlet- vagy céhtársaihoz fűződő viszonyát akarjuk rekonstruálni. A testamentumok juttatások, ajándékok, vagy hagyományok révén, adósok, hitelvezők, a végrendelezőhöz közel álló vagy éppen vele ellenséges viszonyban lévő személyek megemlékezésével gyakran meglehetősen pontosan és aprólékosan tájékoztatnak az örökhagyó kapcsolathálózatáról. Az utolsó akarat a jutalmazás és a büntetés eszköze is lehetett; különösen igaz ez a gyerekek és a házastársak esetében. Számtalan olyan narratív elemet tartalmaznak a végintézkedések, amelyekben a testáló keserű hangon számol be az őt ért méltánytalanságokról és gyötrelmekről, vagy éppen ellenkezőleg, a róla gondoskodókat, támogatóit dicséri. A források olvasásakor néha az a benyomásunk támad, hogy az örökhagyókat sérelmeik felhánytorgatása, vagy pozitív tapasztalataik elbeszélésének vágya, mintegy az a lehetőség készítette végrendelezésre, hogy végre nyíltan beszámolhattak az őket ért rosszról és jóról. Ezek a szövegbetétek talán a testamentumok legegységesebb, legárnyaltabb nyelvezetű részletei, hiszen ezek estek legkevésbé a nótáriusi egységesítés áldozatául. A végintézkedések tehát nagyon jó kiindulópontként szolgálhatnak a személyközi viszonyok értelmezéséhez. Azt hiszem, nem szorul különösebb magyarázatra, hogy a kvalitatív módszer alkalmazása ebben az esetben különösen indokolt, mondhatnám az egyedüli lehetséges megoldás.

Természetesen hosszasan folytathatnánk azoknak a kérdésfeltevéseknek a számbavételét, amelyek kíváncsossá teszik az értékelő, értelmező, mikroszkopikus vizsgálatot. Az alábbiakban egy további szempontra szeretném felhívni a figyelmet, ami az egyedi végrendelet elemzéseket különösen indokoltá teszi. A végakarat törekeny dokumentum. Az örökösök és a hagyományosok kikezdhetik, félretehetik, érvényteleníthetik, vagy minden törvényes alap nélkül az is előfordulhat, hogy egyszerűen nem vesznek tudomást róla. Így a végintézkedés gyakran nem lezárása egy történetnek, hanem az egyik állomása, esetleg a konfliktusok kiinduló pontja. A testamentum körül kibombant viszálykodás okainak feltárása, és a konfliktus természetének értelmezése nem pusztán az örökösödési torzalkodás megismerését teszi lehetővé, de magának a végrendeletnek és az örökhagyó céljainak megértéséhez is közelebb visz. Erre pedig csak a mikroszintű megközelítés ad lehetőséget.

A TESTAMENTUM UTÓÉLETE: A KONFLIKTUSOK ÉRTELMEZÉSE

A narratív elemzés szükségességéről saját munkám során is volt alkalmam meggyőződni. Doktori disszertációmban 18–19. századi debreceni végrendeleteket dolgoztam fel, s mind a makroszkopikus, mind pedig a mikroszkopikus elemzést kipróbáltam.³⁰

³⁰ Mátay 2002.

Amikor a számítógépes adatrögzítés után elkezdtem egyes végakarokat külön-külön is feldolgozni, elkészítésük körülményeit, a testálók döntéseinek háttérét alaposabban értelmezni, világosan megmutatkozott a két megközelítés közötti különbség, érvényességük és hasznosíthatóságuk mértéke.

Hadd idézzek egy nagyon szembeütő példát! Ladányi János debreceni tímármester 1822. augusztus 14-én végrendekezett.³¹ Ladányi úgy került be az adatbázisba, mint kivételesen nagyvonalú testáló, aki pazar adományt tett a város javára, hiszen legértékesebb vagyontárgyát, a házát, a magisztrátus szabad rendelkezésére hagyta. Amikor a hosszadalmasan elhúzódó kódolás és adatbevitel után végre sort keríthettem a mikrovizsgálatokra, Ladányi különös intézkedésének értelmezése a lista élén szerepelt. Több szempontból is szemet szúrt az eljárása. Egyrészt a tímármesternek voltak életben lévő családtagjai, túlélte őt a felesége, volt egy lánya és két unokája. Ez a testamentum szövegéből egyértelműen kiderült. Másrészt a célintézmény megjelölése is furcsának tűnt, hiszen a városi tanács a 19. századi debreceni végakaratokban már csak ritkán szerepelt kedvezményezett intézményként, s akkor is inkább csak csekély juttatással.

Ladányit foglalkozása révén könnyű volt „lenyomozni” a levéltárban; a tímár céh irataiban számtalanszor szerepelt a neve. Debrecenben született, ott is halt meg, az anyakönyvek alapján hozzájuthattam a családjára vonatkozó adatokhoz. A felesége családjáról, a Diószegi famíliáról szintén nagyon sok információ maradt fenn. További végrendeletek és levelek jelentősen hozzájárultak ahhoz, hogy Ladányi életútját meglehetősen pontosan felderíthessem. Leghasznosabb forrásoknak azonban azok a peres iratok bizonyultak, amelyek Ladányi személyes konfliktusairól tanúskodtak, illetve a végakarattal kapcsolatos perlekedést dokumentálták. A tímármester halála után ugyanis felesége, Diószegi Erzsébet, aki a ház tulajdonostársaként finoman szólva is sérelmezte férje eljárását, megtámadta a végintézkedést. A mikroelemzésben Ladányi végakarata merőben más megvilágítást nyert, mint ahogyan az adatbázisban szerepelt. Leegyszerűsítve a történetet, korántsem a magisztrátust nagystílusú adománnyal jutalmazó gesztusról volt szó, hanem sokkal inkább személyes bosszúról. Ladányiék kapcsolata ugyanis nagyon rossz volt, az asszony közel fél évszázados házasságuk alatt férje brutális bántalmazásai miatt többször is elhagyni kényszerült az otthonát. Kevéssel Ladányi halála előtt – feltehetően a lánya biztatására –, formálisan is válóper kezdeményezett a tímármester ellen. Ezzel felhergelte az amúgy is indulatos, hirtelen haragú és békétlen természetű Ladányit, aki úgy döntött, hogy példásan megbüntetni renitenskedő asszonyát. Testamentum tételével olyan helyzetet idézett elő, amelyben a felesége és az a városi tanács, amely Diószegi Erzsébetet korábban védelmezte Ladányi bántalmazásaival szemben, érdekellentétbe kerültek egymással. A ház feletti perlekedésbe az anya után a lánya is bekapcsolódott, s a jogvita csak másfél évtizeddel az ominózus végintézkedést követően ért véget.³²

31 Ladányi János végrendelete. Hajdú-Bihar megyei Levéltár IV. A. 1011/z, 1605. sz.

32 A részletes esettanulmányt lásd Mátay 2003. Emellett mikrotörténeti módszerekkel dolgoztam fel egy debreceni válóper történetét, ahol szintén „kontextusba ágyazottan” elemeztem a főhősök végakarátát. Lásd Mátay 2000.

A Ladányi-végrendelet természetesen csak illusztráció, de számtalan más olyan példát találtam, ahol a kétfajta, a kvantitatív és a kvalitatív megközelítés élesen eltérő eredményekre vezetett. Ilyennek bizonyultak például egy debreceni nemesi család, a Jándiak testamentumai, amelyek évtizedeket átfogó, több generációs persorozatot idéztek elő. Pusztán a végintézkedésekben található adatok összeszedetése és feldolgozása alapján csekély fogalmat alkothatunk a meglehetősen harcias família tagjainak valódi aspirációiról, manipulációs technikáiról és konfliktuskezelési stratégiáiról, amelyeknek a végakarát csak egyik eszköze volt. A testálók által mélyen elhallgatott, de igazságtalan kirekesztések és az örökösök közti súlyos megkülönböztetések, nem is beszélve az efféle manőverezés háttérében meghúzódó okokról, pusztán a testamentumok szövegeinek ismeretében, felderíthetetlenek. Az alaposabb kutatás során ráadásul fény derült arra is, hogy az egyik „problémás”, és első látásra meglehetősen érthetetlennek tűnő végintézkedést feltehetően erőszakkal zsarolták ki a halálán lévő testálóból. Mindezek fényében nyilvánvaló, hogy egy ilyen esetben a végrendeleteket vakon kódoló kvantitatív elemzés kifejezetten hamis eredményekre vezet.

Miért érdemes elmondani Ladányi János és a Jándiak történetét? Milyen tanulságul szolgál a hagyatéki viták ilyen aprólékos, részletekbe menő rekonstrukciója? A testamentumok nem szakíthatóak ki abból a kulturális–társadalmi közegekből, amelyben a végrendelkezők éltek. Másképpen fogalmazva, a végrendelet mint dokumentum, csupán egyetlen keresztmetszete az egyén életének; olyan lenyomat, amelynek háttérében racionális megfontolások, manipulációs stratégiák és érzelmek, irracionális mozzanatok egyaránt meghúzódnak. Az esettanulmányok lehetőséget adnak a testamentum környezetének felderítésére. Ez a környezet pedig nem más, mint az egyén élettörténete és az a komplex kapcsolattrendszer, amelyet az élete során kiépít, s amely az életét meghatározza.

Annak érdekében, hogy a végrendelet környezetét meghatározó gazdasági, társadalmi, kulturális és pszichológiai tényezőket a lehető legalaposabban feltárjuk, a vizsgálódásnak el kell szakadnia a szoros értelemben vett testamentumtól, de még magától a végrendelkezési eljárástól is. Ladányi János testamentumát megtámadták az örökösei. Előkerestük tehát azokat a peres iratokat, amelyekből a jogvita részletei megismerhetők. A perek elemzése során érdekessé váltak maguk a szereplők, így tehát minden információ, ami fennmaradt róluk, hasznosnak tűnt. Eljutottunk az anyakönyvekhez, vagyionösszeírásokhoz, szerződésekhöz, különféle igazolásokhoz és magánlevelekhez, hogy csak néhányat említsünk a szerzteágazó forrásanyagból. Ugyanakkor az is világossá vált, hogy a szereplők csak akkor nyernek tartalmat, azaz személyiséget, ha az életük eseményeiről készített kronológia valódi élettörténetté válik. Ha nemcsak azzal foglalkozunk, hogy mit tettek, vagy mi történt velük, de hipotéziseket állítunk fel az oksági összefüggésekre vonatkozóan is. Ehhez fel kellett térképeznünk személyes kapcsolataikat és – legalábbis töredékeiben – a társadalmi környezetüket.

Az élettörténetek rekonstrukciója persze nem volt öncélú. Egyrészt az a meggyőződés vezetett, hogy csak a teljes életút elemzése teszi lehetővé a végrendelet tartalmának értelmezését. Csak akkor tudjuk pontosan feltárni, hogy a személyi és

gazdasági döntéseket milyen megfontolások inspirálták, ha nyomon követjük a társadalmi–családi kapcsolatok és a gazdasági helyzet, az anyagi javak változásait. Másrészt azt is figyelembe kell venni, hogy a végrendekezés csak az egyik példája az egyéni érdekérvényesítésnek. Természetesen nagyon fontos megérteni azt, hogy az örökgyógó végintézkedésének megkomponálása során milyen stratégiákat alkalmazott, de szem előtt kell tartanunk: jogi kompetenciája jóval szélesebb körű volt enél. Ha csak az életút alakításának azokat a formális aktusait vonjuk be a vizsgálatba, amelyek az írott peres aktákban és a szóbeli perekről készített jegyzőkönyvekben találhatóak, akkor is világosan látszik, hogy a sérelmek orvoslására sokszor és sokféleképpen sor került. Ennek azért van jelentősége forrástípusunk szempontjából, mert, amint ez a fentiekből is világos, a végrendelet korántsem „transzparens” és „ártalmatlan” dokumentum, hanem gyakran inkább harci eszköz, ráadásul időnként évtizedes „háborúskodásban” vetik be az érintettek. A végintézkedésnek ez az aspektusa azonban csak akkor érhető tetten, ha elkészítjük a sokszor említett esettanulmányokat.

Az egyén jogéletéről – és ezen belül természetesen a végrendelekezésről, és az azt követő jogvitákról – készített mikrotörténeti elemzésekhez jól hasznosíthatóak az antropológia egyik ágának, a jogantropológiának a módszerei. Mivel Magyarországon ez a megközelítés csak kevésbé ismert, talán nem haszontalan, ha egy rövid áttekintésben összegzem a legfontosabb eredményeket.

A JOGANTROPOLÓGIA TANULSÁGAI

A dolgozat első felében részletesen tárgyaltam a testamentumokból nyert adatok számlálgatásának korlátait és hibáit. E munkák már ismertetett fogyatékoságai mellett van egy további szempont is, amelyet, a végrendeleteket feldolgozó, kvantifikáló kutatók teljesen figyelmen kívül hagytak. Mindannyian abból a jogilag naiv előfeltevésekből indultak ki, hogy a testamentum – természeténél fogva – egy folyamat lezárása. Olyan dokumentum, amelyet azért készítettek a végrendelekezők, hogy elkerüljék az esetleges konfliktusokat. Készpénznek vették tehát azt, amit sokszor maguk az örökgyógók jelöltek meg célként utolsó rendelkezéseikben. Ezzel szemben, amint ezt már láttuk, gyakran az ellenkezőjéről van szó, és a végintézkedés éppen kezdete és oka a konfliktusnak.

Ha a történész pusztán a végrendelet vizsgálatára szorítkozik, megfosztja magát a lehetőségtől, hogy betekintést nyerjen abba a dinamikus és gazdag világba, amelynek az egymással perlekedő városi polgárok jogtudata, jogértelmezése, személyisége, s emellett persze anyagi lehetőségei, társadalmi és kulturális helyzete jelölte ki a kontúrjait. Mégis, a legutóbbi időkig a joggyakorlat és az egymással pereskedők tanulmányozása zavarba ejtően sovány szelete maradt az európai társadalomtörténet-írásnak. Az egyik fontos oka ennek a hiátusnak az, hogy a jog szinte teljesen kívül rekedt a huszadik század legrangosabb európai társadalomtörténeti iskolájának, az *Annales* iskolának az érdeklődésén. Az *Annales*-történészek a jogot csupán

„másodlagosnak” tekintették, ezért alábecsülték társadalmi és kulturális jelentőségét.³³ Másrészt a jog hosszú időn keresztül kizárólag a jogtörténészek territóriumára volt. Ők pedig a jogi eljárás szerkezetét, a jogi intézmények felépítését és működését, a törvények magyarázatát, az ezekben bekövetkezett változások értékelését és a történeti jogi szövegek értelmezését tekintették feladatuknak. Elemezték ugyan az általános jogfilozófiai elveken nyugvó normatív struktúrákat, de figyelmük nem terjedt ki a tényleges bírósági eljárásokra, arra, hogy a struktúrák valójában hogyan szabályozták a társadalmi interakciókat, másképpen fogalmazva: milyen viszony volt struktúra és hétköznapi joggyakorlat között?

Az elmúlt két évtizedben azonban született néhány olyan hiánypótló történeti munka, amelyeknek deklarált célja volt a jogalkalmazás tüzetesebb elemzése. Simona Cerutti már egyenesen „divatos historiográfiai irányzatnak” nevezi azt a törekvést, amely az embereknek a joghoz és az igazságszolgáltatáshoz való viszonyát vizsgálja.³⁴ Cerutti ennek az elsődleges magyarázatát abban látja, hogy történészek egy csoportja kísérletet tett társadalom és kultúra kapcsolatának újraértelmezésére, mégpedig egy eddig feltáratlan területen, a jog, illetve a jogalkalmazás területén. Mindez egyfajta válasz lenne arra az Egyesült Államokból indult, de Európában is népszerűvé vált kultúrtörténeti felfogásra, amely szerint az egyén cselekvése és viselkedése nem saját akaratának, hanem egy őt körülvevő kulturális univerzumnak a függvénye. A joggyakorlat beható elemzése tehát kiszabadíthatja az egyént ebből a ráoktrojált kulturális–nyelvi rendszerből, s a kutatók feltehetik a kérdést: hogyan használták az emberek a jogot életpályájuk alakítására?³⁵

Az új megközelítés egyik, általam ismert legsikeresebb terméke Thomas Kuehn esszégyűjteménye, melyben a kutató azt az ambiciózus célt tűzte maga elé, hogy megírja a reneszánsz Itália történeti jogantropológiáját, legalábbis megteszi az első lépést ebbe az irányba.³⁶ A vállalkozás ugyan torzó maradt abban az értelemben, hogy a reneszánsz Itália helyett csupán a reneszánsz bölcsőjének tekinthető Firenzére szűkítette vizsgálódásait, mindez azonban semmiben sem csökkent a kiváló munka értékét. Kuehn valóban felvállalta azokat az új historiográfiai törekvéseket, amelyeknek a megjelenéséről Cerutti is számot adott.³⁷ A törvényekkel és jogszabályokkal ellentétben, amelyek koherens, szigorú logikára épülő strukturalista rendszerben próbálják behatárolni az egyén mozgásterét, a joggyakorlat egészen más képet mutat. Az emberek kezében a jog, vagy másképpen a normák fegyverekké válnak, s ez nemcsak a bíróság előtt megjelenő polgárokra, de a különböző posztokat

33 Ezzel természetesen nem azt akarom mondani, hogy nem használtak jogtörténeti forrásokat. Az ilyen típusú dokumentumok egyik legszellemesebb alkalmazására példa Le Roy Ladurie Montaignou című monográfiája. Ladurie azonban nem tekintette feladatának a hétköznapi joggyakorlat rekonstrukcióját, vagy a jogi normák és a társadalmi viselkedés kapcsolatának elemzését (Le Roy Ladurie 1997).

34 Cerutti 2000: 151.

35 Ceruttit egyébként sokkal inkább norma és gyakorlat kapcsolata, pontosabban az a kérdés foglalkoztatta, vajon figyelembe vették-e a normák kialakításakor a gyakorlat tanulságait.

36 Kuehn 1991. Lásd emellett a pozitív recenziót: Schmidt 1993.

37 A munka céljainak világos kifejtését lásd a bevezető tanulmányban (uo. 1–16). Kuehn láthatólag igen tájékozott a terjedelmes jogantropológiai irodalomban. Értékes kommentárok olvashatók a 75–78. oldalon, illetve a jegyzetapparátusban (288–292).

betöltő jogi képviselőkre is igaz. Ugyanakkor a joggyakorlatban számtalan kaotikus, ellentmondásos és irracionális mozzanat érhető tetten. Ennek megfelelően Kuehn pontosan meghatározta saját helyzetét és felfogását. Nem strukturalista, hanem a legjobb értelemben vett posztstrukturalista történeti művet tart kezében az olvasó, amely érzékenyen reagál az egykor élt szereplők – számunkra talán irracionálisnak tűnő – választásaira.

Publikált és publikálatlan bírósági akták, közjegyzői iratok, privát levelek, naplók, testamentumok és egyéb levéltári források felhasználásával bizonyítja, hogy a firenzei polgárok jól ismerték az állandóan változó jogi státútomokat, és a jog folyamatosan jelen volt az életükben. A *quattrocentro* Firenzéjében a jogrendszer inkoherens és képlékeny volt, ezért óriási teret hagyott az egyéni kreativitásnak, továbbá a formális eljárások mellett a konfliktuskezelés egyéb módozatainak. Kuehn tehát kettős feladatra vállalkozott. Egyrészt megpróbálta megérteni azt, hogyan szolgálta a kifinomult és komplex jogi apparátus a perlekedők érdekeit. Másrészt választ akart kapni arra a kérdésre, hogyan éltek egymás mellett a formális jog és a konfliktuskezelés olyan egyéb mechanizmusai, mint például a döntőbíráskodás és az erőszak.³⁸ A természetéből fakadóan kaotikus jogi aréna az egyén számára a lehetőségek széles skáláját nyitotta meg, amelyben kimódolhatta, hogyan tudja céljait és érdekeit a leoptimálisabban érvényesíteni a közösség más, vele versenyben álló tagjaival szemben.

Kuehn-nak a jogelméletről és joggyakorlatról vallott nézetei megkérdőjelezzik annak a klasszikus funkcionalista modellnek az érvényességét, amely szerint a jogi normák és a társadalmi viselkedés közti kapcsolat egyirányú, felülről lefelé hat, azaz kizárólagosan a norma (a bíróság jogértelmezése) szabályozza a cselekvést.³⁹ Másképpen fogalmazva, a funkcionalista modellben gondolkodó történészek úgy képzeltek, hogy a jog egyértelműen meghatározta az emberek életét, és eleve elvetették a jogalkotók és a társadalmi cselekvők közötti kevésbé hierarchikus, kölcsönösségre épülő kapcsolat lehetőségét. Kuehn sokat tett azért, hogy ezt a korábbi, leszűkítő jogfelfogást felváltsa egy rugalmasabb és komplexebb paradigma, amelyben a társadalomtörténészek nagyobb teret engednek az egyén jogi kompetenciájának és manipulatív képességeinek. A jogértelmezés új paradigmája, a jog és a társadalom közötti viszony újradefiniálása lehetővé tette, hogy a kutatók a társadalom- és mikrotörténet eredményeit egy új területen, a jogtörténetben kamatoztassák.

Mind a mikrotörténelem, mind pedig az az irányzat, amelyet „új kultúrtörténetként” tartanak számon a historiográfiában, elméleti előfeltevéseinek és módszertani újításainak jó részét az antropológiától, pontosabban a kulturális antropológiától kölcsönözte. Ugyanezt tették a jogtörténetet a társadalomtörténettel vegyíteni szándékozó kutatók. Annak érdekében, hogy pontosan megérthessük, milyen antropológiai hagyomány jegyében fogalmazták meg kutatási kérdésfeltevéseiket, röviden szólnunk kell arról a vitáról, amely a jogantropológusok körében robbant ki

38 Kuehn 1991: 11.

39 A funkcionalista megközelítés részletesebb ismertetését lásd Roberts 1983: 3–4.

a huszadik század második felében.⁴⁰ Eszerint élesen szembeállították egymással a „normatív paradigmát” (rule-centered paradigm) és az „eljárás paradigmát” (proccessual paradigm).⁴¹ Az előbbi paradigmában gondolkodó antropológusok a konfliktuskezelést szigorúan kodifikált szabályok alapján, jogi intézmények közreműködésével vizsgálták, és úgy gondolták, hogy kizárólag a felsőbb hatóságok által az emberekre kényszerített törvény és rend határozza meg, mi egy társadalomban a helyes és a deviáns viselkedés közötti különbség. Ezzel szemben a második irányzat képviselői az egyén döntéseire, jogi kompetenciájára helyezték a hangsúlyt, és a konfliktusokat korántsem „patologikus” tünetként, hanem az egyének a céljai elérése érdekében folytatott küzdelme természetes következményeiként értékelték. Számukra tehát a „rend” nem valamilyen előre meghatározott elveket követő struktúra, hanem sokkal inkább a résztvevők által folyamatosan alakított, dinamikusan változó környezet.⁴² Az eljárás paradigmában gondolkodó antropológusok azonban túlléptek a szabályok és a jogi intézmények döntő szerepének pusztá megkérdőjelezésén. Simon Roberts, John L. Comaroff, Sally Falk Moore, Laura Nader és mások arra a következtetésre jutottak, hogy nemcsak az intézmény-centrikus megközelítéssel szemben kell az egyén jogi kompetenciáját és manipulatív stratégiáját hangsúlyozni, hanem a normák és szabályok kialakulását a társadalmi érintkezésben, a társadalmi viselkedésben kell tetten érni.⁴³ A joggyakorlatot elemző történészek egy csoportja az antropológiai vita során felmerült szempontokat saját forrásaira, saját vizsgálati területére alkalmazta.⁴⁴ Ennek köszönhetően a kora újkori Európa jogi „térképe” ma már sokkal színesebb, mint néhány évvel ezelőtt.

Ha figyelembe vesszük, hogy a végrendelkezés aktusa az egyén jogi kompetenciájának csupán az egyik lehetséges megnyilvánulása, a tágabb, a joggyakorlatba ágyazott értelmezés mindenképpen szükséges. Semmi sem indokolja ugyanis, hogy az eljárást mesterségesen kiemeljük eredeti környezetéből és elemzésünk egyetlen tárgyának a testamentumot tekintsük. Egyrészt, maga a végrendelet számos további jogi eljárás alapja lehetett. Másrészt, ha a források ezt lehetővé teszik, érdemes alaposabban megvizsgálni egy-egy végintézkedés keletkezésének a körülményeit. A fent ismertetett szakirodalom fényében dőreség volna azt hinni, hogy az érdekeiért harcoló és a jogi labirintusban igencsak jól tájékozódó testálók éppen ebben a fontos döntésben váltak sematikus „normakövetők” és törvénytisztelő városi polgárokká. A jogértelmezés tekintetében meglehetősen rugalmas jogantropológiai értekezések olyan tanulsággal szolgálhatnak a végrendeletek, illetve a végrendeletek utóéletét tanulmányozó társadalomtörténészek számára, amelyeket feltétlenül érdemes figyelembe venniük.

40 Erről bővebben lásd Roberts 1979: 11–29. és uő. 1983: 2–6; Cerutti 2000: 156.

41 Czoch Gábor fordítását használtam (Cerutti 2000: 156), de célszerűbbnek tűnik a „proccessual” szót folyamat helyett eljárásnak fordítani.

42 Roberts 1983: 3–4; Nader–Todd 1978: 1–40.

43 Az antropológiai szakirodalom nagyon bőséges. Lásd például: Comaroff–Roberts 1981; Comaroff–Comaroff 1992; Falk Moore 1978; Nader 1969; Roberts 1979 és uő. 1983.

44 Lásd például a John Bossy szerkesztésében megjelent kötet tanulmányait: Bossy 1983. Emellett Gowing 1996 és Cerutti 2000.

A MAGYAR SZAKIRODALOMRÓL

Végül, de nem utolsó sorban szólni kell a magyarországi testamentum-vizsgálatokról. A végrendeletek elemzését, a külföldi példákhoz hasonlóan, itthon is megelőzték a forráskiadványok, amelyek a 19. század utolsó évtizedeitől kezdve láttak napvilágot. Radvánszky Béla három kötetes család- és háztartástörténeti munkájának okmánytárában gyűjtött össze 16–17. századi végrendeleteket, később a *Történelmi Tárban* és a *Századokban* jelentek meg hasonló közlések.⁴⁵ Ezekről a korai publikációkról összességében azt mondhatjuk, hogy néhány kivételtől eltekintve, főúri családok sarjainak utolsó rendelkezései, polgári végrendeleteket csak kivételes esetekben tartalmaznak. Városi polgári végintézkedéseket nagyobb számban először Demkó Károly, Iványi Béla, Sörös Pongrác majd Házi Jenő adott közre.⁴⁶ A második világháború után a történészek figyelve fokozottan a korábban névtelenségre kárhozott történeti szereplők felé fordult, s ezt a jelenséget a közlésre kiválasztott végakaratok is tükrözték. A sort Tárkány Szücs Ernő hódmezővásárhelyi és makói végrendeletek válogatásával kezdte, s ezt követték – különösen alföldi települések gyűjteményeiből származó – testamentumi forráskiadványok.⁴⁷ Az elmúlt két évtizedben a korábinál tekintélyesebb számban adtak közre a kutatók debreceni, nyírségi, gyöngyösi, ceglédi, nagyszombati és győri végrendeleteket.⁴⁸ A számos forráskiadványnak köszönhetően lehetőség nyílt a különböző földrajzi területekről származó végintézkedések összehasonlító elemzésére.

A forráskiadványokhoz képest a hazai végrendelet-feldolgozások köre némiképp szűkösebb, bár az elmúlt években több kiváló elemzés készült. Úttörő vállalkozás volt Tárkány Szücs Ernő monográfiája, amelyben a szerző 447 darab, 18. századi hódmezővásárhelyi testamentum vizsgálatának eredményeit összegezte.⁴⁹ Tárkány Szücs elsősorban a végrendeletek jogtörténeti értelmezésére, illetve az egyes vagyontárgyak szerinti néprajzi rekonstrukciós vizsgálatra törekedett, s kevesebb figyelmet fordított testálók és örökösök kapcsolatának, a végrendeleti intézkedéseknek és a rendelkezők motívumainak feltárására. Horváth József győri elemzéseiben a jogtörténeti vonatkozások mellett a végrendelezők társadalmi és vagyoni helyzetéről, vidéki kapcsolatairól, temetkezési szokásairól és az élet kitüntetett eseményeiről, keresztelőről és házasságkötésről gyűjtött össze értékes információkat.⁵⁰

A fenti feldolgozások mellett más városok testamentumi gyűjteményei alapján is készültek jogtörténeti, néprajzi és vagyonrekonstrukciós vizsgálatok.⁵¹ Ezek közül fel-

45 Radvánszky 1879–1896, 3. kötet, 85–364. A *Történelmi Tárban* közölt forrásokat lásd a bibliográfiában. Horváth József részletes áttekintést közöl a kora újkori és újkori hazai végrendeletek forráskiadványairól és feldolgozásairól: Horváth 1995: 433–444.

46 Demkó 1890: 236–239; Iványi 1909: 438–449; Sörös 1899: 323–342, 507–539, 673–703; Házi 1930.

47 Tárkány Szücs 1961: 295–379.

48 Rác 1983; Bene 1989; Németh Z. 1987; Kocsis 1993; Németh G. 1995; Horváth 1995–1997.

49 Tárkány Szücs 1961: 295–379.

50 Horváth 1987–88: 113–138; 1991a: 17–21; 1991b: 45–77; 1991c: 45–77; 1992: 291–304; 1997: 163–174.

51 Lásd például: Tárkány Szücs 1981; Solymosi 1974; Antal 1986.

tétlenül ki kell emelni Rácz Istvánnak a cívisvagyon örökítéséről szóló elemzését.⁵² Molnár Attiláné 17–18. századi kecskeméti végintézkedések alapján a paraszti vagyon összetételét tanulmányozta 485 darab testamentum felhasználásával, s egyben megpróbálta tetten érni a vizsgált több mint egy évszázadban (1655–1769) bekövetkezett változásokat.⁵³ Horváth József 18–19. századi kiskunhalasi végakaratok segítségével arra keresett választ, milyen mértékben és a lakosság mely csoportjaiban volt elterjedt a végrendekezés; mikor, milyen körülmények között készültek a testamentumok és milyen döntéseket hoztak javaikat illetően az örökhagyók.⁵⁴ Végül Szende Katalin három város – Pozsony, Sopron és Eperjes – középkori végrendeletein keresztül az anyagi kultúra összehasonlító kvantitatív elemzésére törekedett.⁵⁵ Feldolgozását különösen értékesé teszi, hogy a testálókát – a testamentumokon kívül egyéb források felhasználásával – sikerült társadalmi–kulturális közegükben megragadnia. Emellett a magyar történetírásban az elsők között foglalkozott külön a nők, pontosabban a női végrendelezők sajátos helyzetével és az ebből fakadó, a férfiakétól eltérő rendelkezéseivel.⁵⁶

A történeti végrendelet-elemzéseket az elmúlt évtizedekben a kvantitatív iskola uralta. A kvalitatív vizsgálatok iránti kritikai igény ugyan megfogalmazódott, de ilyen vizsgálatra eddig csak kevés kísérlet történt. Ugyanakkor az is könnyen belátható, hogy a szeriális módszerek pontosan azoknak a problémáknak az értelmezésére nem adnak lehetőséget, amelyek döntően megváltoztathatják a testamentumokkal kapcsolatos történeti látásmódot. Mégsem értek egyet azzal a szélsőséges nézetel, mely szerint a tömeges adatelemzés eleve elhibázott és felesleges vállalkozás; amint láttuk, kiegészítő források bevonásával kiválóan alkalmas például az örökhagyók vagy az örökösök és hagyományosok csoportjának leírására. Ha azonban a történész a testáló szándékait kutatja, tehát akár a személyeknek, akár az intézményeknek juttatott javakról való döntésre, és ennek a döntésnek az okaira kíváncsi, megkerülhetetlen a mikroszkopikus elemzés. Nem lehet ugyanis kategorizálni és tipizálni az egyéni megfontolásokat, érdekeket, élethelyzeteket és társas kapcsolatokat. Ezek csak a személyhez kötve, az életút függvényében értékelhetők.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ahl, Diane Cole 1994: Review on *The Cult of Remembrance and the Black Death* by Samuel Cohn. *Journal of Interdisciplinary History* 25. 2. 308–310.

52 Rácz 1989: 362–388.

53 Molnárné 1989.

54 Horváth 2001.

55 Szende 1990; 2000.

56 Szende 1993; 1995; 2000: 85–97.

- Antal Péter 1986: Végrendelkezés Debrecenben az 1820-as években. A *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve XIII.* Debrecen, 59–76.
- Banker, James R. 1990: Review on Death and Property in Siena, 1205–1800 by Samuel Cohn. *Journal of Interdisciplinary History* 21. 672–675.
- Bene János 1989: *Végrendeletek és hagyatéki leltárak Nyírbátorból.* Nyírbátor
- Bertram, Martin 1988: Mittelalterliche Testamente. Zur Entdeckung, einer Quellengattung in Italien. In: *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken (QFIAB)* 68. Tübingen, 507–545.
- Bertram, Martin 1995: "Renaissance Mentality" in Italian Testaments? *The Journal of Modern History* 67. 2. 358–369.
- Bittle, W. G. – Lane, R. T. 1976: Inflation and Philanthropy in England: A Re-assessment of W. K. Jordan's Data. *Economic History Review* 2. 203–210.
- Bossy, John (Ed.) 1983: *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West.* Cambridge, London, New York
- Cerutti, Simona 2000: Norma és gyakorlat, avagy szembeállításuk jogosságáról. In: Czoch Gábor – Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.* Debrecen, 151–168.
- Chaunu, Pierre 1978: *La mort à Paris: 16e, 17e et 18e siècles.* Paris
- Chiffolleau, Jacques 1980: *La compatibilité de l'au-delà: Les hommes, la mort, et la religion dans la région d'Avignon à la fin du moyen âge, vers 1320-vers 1480.* / Collection de l'École française de Rome 47/ Rome
- Cohn, Samuel Kline 1988: *Death and Property in Siena, 1205–1800. Strategies for the Afterlife.* Baltimore
- Cohn, Samuel Kline 1992: *The Cult of Remembrance and the Black Death. Six Renaissance Cities in Central Italy.* Baltimore – London
- Comaroff, John – Comaroff, Jean 1992: *Ethnography and the Historical Imagination.* Boulder, Colorado, San Francisco, Oxford
- Comaroff, John – Roberts, Simon 1981: *Rules and Processes. The Cultural Logic of Dispute in the African Context.* Chicago
- Darnton, Robert 1984: *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History.* New York
- Demkó Károly 1890: *A Felső-magyarországi városok életéről a XV–XVII. században.* Budapest
- Epstein, Steven 1984: *Wills and Wealth in Medieval Genoa, 1150–1250.* Cambridge, Mass, London
- Falk Moore, Sally 1978: *Law as Process. An Anthropological Approach.* London, Boston
- Febvre, Lucien 1973: Amiens: From the Renaissance to the Counter-Reformation. In: uő.: *A New kind of History.* London
- Feingold, Mordechai 1979: Jordan Revisited: Patterns of Charitable Giving in Sixteenth Century England. *History of Education* VIII. 265–267.
- Gavitt, Philip 1990: *Charity and Children in Renaissance Florence: The Ospedale degli Innocenti, 1410–1536.* Ann Arbor, Michigan
- Gowing, Laura 1996: *Domestic Dangers. Women, Words, and Sex in Early Modern London.* Oxford
- Házi Jenő 1930: *Sopron szabad királyi város története. II. rész I. kötet. Végrendeletek és egyéb feljegyzések 1390-től 1524-ig.* Sopron
- Hoffman, Philip T. 1984a: *Church and Community in Diocese of Lyon, 1500–1789.* New Haven
- Hoffman, Philip T. 1984b: Wills and Statistics: Tobit Analysis and the Counter Reformation in Lyon. *Journal of Interdisciplinary History* 15. 813–834.

- Horváth József 1987–88: A XVII. század elején keletkezett győri végrendeletekről. *Győri Tanulmányok* 113–138.
- Horváth József 1991a: „...tudván bizonyos voltát, de bizonytalan idejét...” Halálra készülés a XVII–XVIII. századi végrendeletek tükrében. *Műhely* 3. 17–21.
- Horváth József 1991b: A győri végrendeletek családi konfliktusai a 17. század első felében. In: A. Varga László (szerk.) *Társadalmi konfliktusok / Rendi társadalom – Polgári társadalom* 3./ Salgótarján, 233–244.
- Horváth József 1991c: Az 1600–1630 között keletkezett győri végrendeletek társadalomtörténeti adalékairól. *Arrabona* 26–30. 45–77.
- Horváth József 1992: A győri végrendeletek „vidéki” kapcsolatai a XVII. század első felében. (Adalékok a korabeli Győr vonzáskörzetének vizsgálatához.) In: Solymosi László – Somfai Balázs (szerk.) *A Dunántúl településtörténete IX. Város – mezőváros – városiasodás*. Veszprém 291–304.
- Horváth József 1995–97: *Győri végrendeletek a 17. századból*, I–III. kötet, Győr.
- Horváth József 1997: Végrendeleti adalékok az emberélet fordulóihoz fűződő szokások vizsgálatához a 17–18. századi Győrben. In: Németh Zsófia – Sasfi Csaba (szerk.) *Kőfallal, sárpalánkkal... Várostörténeti tanulmányok. /Rendi társadalom – polgári társadalom 7./* Debrecen, 163–174.
- Horváth József 2001: Végrendeletek Halason (1700–1850). In: Ö. Kovács József – Szakál Aurél (szerk.) *Kiskunhalas története 2. Tanulmányok Kiskunhalasról a 18–19. századból*. Kiskunhalas, 495–518.
- Iványi Béla 1909: Eperjes város végrendeleti könyve. *Történelmi Tár* 438–449.
- Jordan, Wilbur Kitchener 1959: *Philanthropy in England 1480–1660*. London
- Jordan, Wilbur Kitchener 1960: *The Charities of London 1480–1660*. London
- Jordan, Wilbur Kitchener 1961: *The Charities of Rural England 1480–1660*. London
- Kocsis Gyula 1993: *18. századi ceglédi végrendeletek*. Cegléd /Ceglédi Füzetek 28./
- Kuehn, Thomas 1991: *Law, Family, & Women. Toward a Legal Anthropology of Renaissance Italy*. Chicago, London
- Ladurie, Emmanuel Le Roy 1997: *Montaillou, egy okszitán falu életrajza (1294–1324)*. Budapest
- Le Bras, Gabriel 1955–56: *Statistique et histoire religieuse*. In: uő. *Etudes de sociologie religieuse, 2 vols.* Paris
- Mátay Mónika 2000: Barta Gergely *contra* Zefer Mária. Egy XIX. századi válóper dilemmái. In: Bódy Zsombor – Mátay Mónika – Tóth Árpád (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 244–274.
- Mátay Mónika 2002: *Halál, akarat, törvény. Testamentumok és hagyatéki perek a 18–19. századi Debrecenben*. Phd disszertáció, Kézirat. Budapest
- Mátay Mónika 2003: Egy gyűlölködő debreceni tímármester utolsó akarata. In: K. Horváth Zsolt – Lugosi András – Sohajda Ferenc (szerk.) *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Budapest, 186–210.
- Molnár Attiláné 1989: A paraszti vagyon összetételének alakulása Kecskeméten 1655–1769-ig a végrendeletek alapján. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.) *Bács-Kiskun Megye múltjából X.* Kecskemét, 5–57.
- Nader, Laura 1979: A jog antropológiai vizsgálata. In: Sajó András (szerk.) *Jog és szociológia. Válogatott tanulmányok*. Budapest, 143–154.
- Nader, Laura (szerk.) 1969: *Law in Culture and Society*. Berkeley, Los Angeles
- Nader, Laura – Todd Jr., Harry F. (eds.) 1978: *The Disputing Process – Law in Ten Societies*. New York

- Németh Gábor 1995: *Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból* (Bibliotheca Humanitatis Historica). Budapest
- Németh Zoltán 1987: *Testamentumok, osztályos egyezségek Nyíregyházán 1759–1792*. Nyíregyháza
- Rácz István 1983: *Debreceni végrendeletek 1595–1847*. Debrecen
- Rácz István 1989: *A debreceni civis vagyona*. Budapest
- Radvánszky Béla 1879: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században*. 3. kötet. Budapest
- Roberts, Simon 1979: *Order and Dispute. An Introduction to Legal Anthropology*. New York
- Roberts, Simon 1983: The Study of Dispute: Anthropological Perspectives. In: Bossy (ed.) *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West*. Cambridge, London, New York, 1–24.
- Schmidt, Albert J. 1993: Review on Law, Family and Women by Thomas Kuehn. *Journal of Interdisciplinary History* 24. 795–96.
- Slack, Paul 1988: *Poverty és Policy in Tudor és Stuart England*. Essex
- Solymosi László 1974: Középkori végrendeleteink forrásértékéről. *Tiszatáj* 6. 26–29.
- Sörös Pongrác 1899: Végrendeletek és leltárak a XVI–XVII. századból. 1–3. *Történelmi Tár* 323–342, 507–539, 673–703.
- Szende Katalin 1990: A soproni polgárság anyagi kultúrája a késő-középkorban. *AETAS* 3. 69–123.
- Szende Katalin 1993: A nők szerepe a kézműiparban a késő-középkorban a soproni és pozsonyi végrendeletek tükrében. In: *Házi Jenő Emlékkönyv*. Sopron
- Szende Katalin 1995: Families in testaments. *Otium* 3/1–2. 107–124.
- Szende Katalin 2000: *Otthon a városban. Urbanizáció, társadalom és anyagi kultúra a késő-középkori Sopronban és Pozsonyban a végrendeletek tükrében*. Ph.D. disszertáció, Kézirat, Budapest.
- Tárkány Szücs Ernő 1961: *Vásárhelyi testamentumok*. Budapest
- Tárkány Szücs Ernő 1966: A deficiens jobbágy végrendelete a XVIII–XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* 4. 401–431.
- Tárkány Szücs Ernő 1981: *Magyar jogi népszokások*. Budapest
- Vovelle, Michel 1973: *Piété baroque et déchristianisation en Provence au XVIIIe siècle. Les attitudes devant la mort d'après les clauses des testaments*. Paris
- Vovelle, Michel 1990: *Ideologies and Mentalities*. Cambridge